

II. DEVLETİN TANZİM VE TEŞKİLİ

I. DEVLETİ MEYDANA GETİREN UNSURLAR

Bu savaşın Selçuklular bakımından neticelerine gelince, bunları şu şekilde sıralıyabiliriz:

I— Selçuklular, *Mişâbur'un* işgalinden önce, belki de Gaznelilere karşı kazandıkları ilk galibiyetlerden, bilhassa ikinci galibiyetten sonra devletin kurulmuş olduğu telâkkisinde idiler. Ancak bir siyasî teşekkülün devlet olmasını icap ettiren vasıflardan çoğu noksandı. Meselâ Selçukluların hükümdarları olarak seçtikleri Tuğrul, ancak *Mişâbûr'u* işgal ettikten sonra, o da muvakkat bir zaman için tahta oturmak imkânını bulmuştu ki, gördüğümüz gibi, bu da Sultan Mesud'a aitti.

Kurulan yeni devletin ne gibi vasıflara sahip bulunduğunu başında bulunan Tuğrul'un, hükümdarlık vasıflarının peyderpey nasıl tezahür ettiğini yukarıda görmüştük (her üç şefe mahsus rengi olan sancaklar ve devlet bandosu v. s.). Kendi telâkkileri ne olursa olsun, şu muhakkaktı ki, üzerinde yaşadıkları topraklar kendilerinin olmadığı müddetçe, Selçukluların tanı bir devlet kurmuş buldukları söylenemezdi. Zira bazı zamanlar, bazı kenar bölgeler istisna edilecek olursa, *Horasan'ın* asıl mamur sahalarının meşru sahibi oldukları, Gazneliler tarafından asla kabul edilmemişti. İşte kazandıkları bu galibiyetle Selçuklular *Horasan'ı* fetih hakkı olarak ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. Bu , savaşın Selçuklular bakımından en mühim neticesidir. Böylece kurulan bir devletin en mühim unsurlarından birincisine sahip olmuşlardır: Artık Selçukluların, kendilerine ait bir vatanları vardır. Bu vatanın adı *Horasan*, başşehri ise yine *Nişâbur'dur.Mesud'un* elinde esir iken Selçukluların eline geçmiş olan Ferâmürz'e *Rey* ve *İsfahan'ı* vermeyi vadettiklerine göre, batı; diğer Gazneli esirleri zaferlerine inanmaları için *Buhârâ* ve çevresine gönderdiklerine göre ise, doğu hududunun bu anda nerelere kadar uzandığı hakkında bir fikre sahip bulunuyoruz. Fakat bu Selçukluların kafalarındaki ideal huduttur. Fiilen hâkim oldukları saha sadece *Horasan'dan* ibarettir.

2— Diğer taraftan devletin ikinci en büyük unsuru olan —hâkim olan— halka gelince, muhtelif vesilelerle gördük ki, Selçuklular daha bu zaferden önce yerli halk kitlelerini idare ediyorlardı. Bunlarla aralarındaki münasebetlerin mahiyetini *Nişâbur'un* işgali dolayısıyla yukarıda izah ettik. Bu zaferden sonra da karşılıklı münasebetlerin bu esaslar çerçevesi içinde devam ettiğini kabul etmemek için hiç bir sepep yoktur. Şu halde yerli İran halkı, yeni hükümdarlarını hiç yadırgamadan kabul etmişler demektir. Bilindiği gibi, Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde halkın, kendisini idare edecek hanedanı seçmek yetkisi yoktu. Fakat bunu, hâkimiyetlerini yeni kuran hanedanlarda, bazı vasıfların aranmaması manasına almamak lâzımdır. Bilâkis, her hanedan, hâkimiyetinin halk tarafından

kolayca kabul edilmesini ve benimsenmesini ister. Bunun için başlıca şartlar şunlardır: 1. iyi idare, 2. soy.

Bunlardan birinci vasıf, her şeyden önce hanedanın başında bulunan kimsede devlet adamlığı hüviyetinin bulunmasını şart koşar. Bu vasfın lâıkiyle meydana çıkması için zaman erkendir. Bu hususta Selçuklular halka şifahî teminattan başka bir şey verememişlerdir. Burada Selçukluların fiili iyi idaresinden ziyade, Gaznelilerin kötü idaresi büyük rol oynamıştır. *Merv*, *Serahs* ve *Bâverd* gibi şehirlerin Selçuklu hakimiyetini tercih ettiklerini gördük. Maamafih daha zaferi müteakip Selçukluların, halkı kendilerine ısındırmak için tedbirler aldıklarını biliyoruz¹. Bu cümleden olmak üzere, gördüğümüz gibi, aldıkları esirleri salıverdikten başka, bir senelik vergiyi de afvetmişlerdir. Bu suretle aynı zamanda devlet adamlığı vasıflarını göstermişlerdir. İbrahim Yınalın daha ilk işgalde *Nişâbur* halkına verdiği teminata nasıl sadık kalındığını müşahede etmekteyiz.

İkinci vasa gelince, gördük ki, Selçuklular bundan da mahrumdurlar. Hanedanı kuranların dedeleri, Oğuzlar devletine hizmet eden birer asker idiler. Onların bu durumu *Iran* ve *Mâverâünnehr'de*, de biliniyor ve Selçuklular için istihfaf mevzuu oluyordu.

Bütün bunlara rağmen Selçuklular, hâkimiyetlerini meşru bir hanedanın mümessili olarak kendi ırklarından olmayan yerli halka nasıl kabul ettirdiler? Bunu anlamak için şimdiye kadar verdiğimiz uzun izahatı dikkatle okumak kâfidir:

Onlar bu noksanlarını bir asra yakın süren mücadeleleri ile telâfi etmişlerdir. Bu mücadeleleri dolayısıyla, en az iki nesil, kendilerini bildikleri andan itibaren, "Selçuk" adını ve bu ada mensup olanların adlarını duymuşlardır. Uzun müddet *Mâverâünnehr'de* şu veya bu devletin hizmetinde, şu veya bu devletin müttefiki olarak rol oynayan Selçuklular, yaptıkları hazırlıklarla, takip ettikleri siyasetle, bilhassa daha başlangıçtan itibaren tatbik ettikleri ittifak sistemleri ile kendilerini halka müstakbel hükümdarlar olarak kabul ettirmişlerdi. Onların hayat tecrübeleri ve şöhretleri öteki noksanlarını telâfi etmiştir. Bu sebeple Horasan halkı yeni devleti ve kurucularını yadırgamamışlardır.

Asıl üzerinde durulması icap eden nokta, devletin mahiyetini tayin ve tesbit etmektir: Görüyoruz ki, idare eden zümre ile idare edilen halk kitleleri, yalnız ırk bakımından birbirinden farklı değildir; yaşayışları, düşünceleri ve telâkkileri de birbirinden tamamiyle farklıdır. Göçebe Selçuklu şefleri yerleşik halkın hükümdarı olunca, büyük bir bünye tahavvülüne uğramayı peşinen kabul ediyorlar demektir. Bu takdirde Selçuklu ailesini bu hale getiren göçebe Türk kabileleri ne olacaklardır? Bu nokta bizi ileride en çok meşgul edecek bir mesele olacaktır. Bu anda

¹ Msl. Bk. İbnü'l-Esîr, IX, 330. Yalnız o, bütün bu işleri yapanın Dâvud olduğunu söylemekle yanılmıştır.

böyle bir meselenin münakaşasını yapmak için zaman henüz erkendir. Biz şimdilik devletin kurulduğu andan itibaren aldığı hüviyeti tesbit etmekle iktifa ediyoruz: idare eden zümre ile edilen halk kitlesi aynı ırktan değildir. Halk, aynı ırktan Türk zümrelerinin idaresine alıştığı için onlar bakımından bu yeni durumda bir fevkalâdelik de yoktur.

Halkın yeni devletle olan münasebetlerinin aldığı şekil ve istikametleri, sırası geldikçe ele alacağımız tabiidir. Ancak, bunun bütün İran halkının kayıtsız ve şartsız Selçuklu hâkimiyetini kabul ettiği mânasına gelmiyeceğini unutmamak lâzımdır. Nitekim yükselen münferid itiraz seslerini bahis mevzuu edeceğiz.

3— Şimdi devleti devlet yapan bu iki unsurdan başka Selçuklu şeflerinin, bilhassa Tuğrul'un hükümdarlık cephesinin nasıl tezahür ettiğini, daha açık tabiriyle malûm hâkimiyet sembollerine (taht, bayrak, hutbe, bando v.s.) ilâveten yeni ne gibi şeylere sahip olduklarını görelim.

Zamanın hâkimiyet telâkkisine göre, her devlet, kazandığı zaferleri, dostun sevinmesi, düşmanın ise çekinmesi için fetihnamelerle münasebet halinde bulunduğu ve hattâ bulunmadığı bütün devletlere bildirirdi. Bu âdete uyarak Selçuklular da kazandıkları bu zaferi bazı hükümdarlara bildirmişlerdir. Yalnız, başlarına ilk defa gelen böyle bir hâdise clolayısıyla Selçukluların ne kadar hazırlıksız bulduklarını görmekteyiz. Kendilerinde yazı alât ve edevatı noksan bulunduğu gibi, böyle bir mektubu yazacak tecrübeli bir kâtipleri de yoktu. Gazne devletinin daha önce muhtelif vesilelerle yazmış olduğu mektup örneklerinden istifade etmeleri bunu göstermektedir.

4— Dediğimiz gibi, devlet önce kurulmuş olduğu için zaferi hemen takip eden zamanda devletin tanzimine lüzum görülmemiştir. Nitekim daha önce olduğu gibi, Tuğrul'un, *Nişâbür'a*; Yabgu'nun, *Merv'e*; Davud'un ise *Belh* tarafına gitmesi kararlaştırılmak üzeredir.

Bu anda en büyük vazife yine Davud'a düşmektedir. Zira Tuğrul ile Yabgu daha önce fethedilmiş şehirlere gittikleri halde, yeni fetihler yapmak vazifesi Davud'a verilmiştir. Tuğrul ordudan sadece 1000 atlı alarak *Nişâbur'a* gidecektir. Dâvud ise ordunun büyük kısmı ile *Belh* ve *Toharistan'ın* fethine girişecektir. Zaferin kazanıldığı bölgede, yani *Merv'de* kalacak olan Yabgu'nun emrinde ne kadar kuvvetin bulunacağından hiç bahsedilmemektedir.

Verdiğimiz bu malûmata göre, bazı istisnalar bir tarafa bırakılacak olursa, bu ana kadar üçlü şeflik sistemi devam ediyor demektir. Yalnız uzun müddettenberi Yabgu'nun adı başta değil, ortada geçmektedir. Görülüyor ki, zafer sonunda Selçuklu ailesinin içinde esaslı bir bünye değişikliği olmamıştır. Yalnız devleti temsil selâhiyeti Tuğrul'a aittir. Çünkü sadece onun tahta oturmak hakkına sahip olduğunu gördük.

5— Bu anda asıl bünye değişikliği orduda kendini hissettirmeğe başlamıştır: Zaferin kazanılmasında başlıca rol oynadıklarını gördüğümüz

mülteci Türk gulâmlara Selçuklular iltifatlar etmişlerdir; devlet teşkilâtında vazifeler vermişlerdir. Bu suretle yaptıkları yağmalardan zaten zenginleşmiş bulunan gulâmların nüfuzu son derece artmıştır. Bu hususta bir de ölçü verilmektedir: Onların karşısında kimse söz söylemeğe cesaret edememektedir. Kendilerinde söz söylemek cesaretini bulamayanların kimler olduğunu bilmek çok dikkate şayan olurdu. Bunlar herhalde Selçuklu hanedanına dahil prensler değildir. Çünkü onların bir az önce iltifat ettiklerinden bahsettiğimiz kimselerden korkmaları bahis mevzuu olamaz. Bunlar olsa olsa, Selçukluların kendi hür göçebe soydaşları olabilirler. Bu takdirde, yeni devletin başında bulunanların, eski silah arkadaşlarından fazla bu yeni mülteci gulâmlara ehemmiyet verdiklerine, hattâ orduyu yeniden tensike başladıklarına hükmetmek ve böylece yüksek askerî mevkilere yerleştirilmiş olan bu gulâmların, ordunun eski emekdar mensuplarına yukarıdan baktıklarını kabul etmek icap eder.

Şu halde daha savaş meydanından ayrılmadan önce Selçuklu şeflerinin, kurulan devletin tanzimine ve teşkiline dair verdikleri ilk misal budur. Böylece devletin tesisi safhasından tanzimi ve teşkili safhasına geçildiği söylenebilir.

Maamafih bunun bu andaki durumu karşılamak için alınmış muvakkat ve âcil tedbirler hududunu geçmediğini, asıl tanzim ve teşkil faaliyetinin daha sonra baştan ele alınacağını unutmamak lâzımdır.

Diğer taraftan yalnız savaşan Gazne ordusu mensuplarının değil, bu zaferden sonra *Horasan'ın* muhtelif yerlerinde dağılmış bulunan askerlerin de Selçuklulara katıldığını biliyoruz¹. Hangi askerler olduğu tasrih edilmiyorsa da, bunların Gazne teşkilâtında çalışan veya çalışmayan Türkler olduğu muhakkaktır.

6— Nihayet, bu savaş Selçukluların "Hass u âm" nezdindeki nüfuz ve prestijini çok yükseltmiştir².

İşte Sultan Mesud'un firar ederken aldığı ve kimsenin duymaması için saklanmasını emrettiği mektuptan Selçuklular tarihi bakımından çıkan neticeler bunlardan ibarettir.

2. BÜYÜK KURULTAY VE ALINAN KARARLAR

Görünüşe göre, Selçuklu şefleri asıl içtimalarını belki de *Merv'de* aynı ay içinde,³ daha sonra yapmışlardır. Bu suretle esas kararlar bu içtimada alındığı için devletin tanzimi ve teşkili faaliyetinin bu Kurultayda alınan kararlarla başladığı söylenebilir.

¹ Bk. *Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî*, s. 17; *Reşîdü'd-dîn*, *ad. geç. eser*, 5; *Ravendî*, s. 102.

² Bk. *Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî*, *ayrı. yer*; *Reşîdü'd-dîn*, *ayrı. yer*; *Râvendî*, *ayrı. yer*.

³ *Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî*, bu içtimain Ramazan ayı içinde vuku bulduğunu sarîh olarak kaydetmektedir (bk. s. 17; ayrıca bk. *Reşîdü'd-dîn*, s. 5).

Önce Kurultaya kimlerin iştirak ettiklerini belirtelim. Bildiğimize göre, Kurultaya iştirak edenler sıra ile şunlardır: Çağrı Bey (Dâvud), Tuğrul Bey, amcaları Musa Yabgu, amcazadeleri, akrabalarının büyükleri (*buzurgân-î hîşân*), ordu kumandanları (*mübârizân-î lesker*)¹. Daha sıraladığımız bu listeden anlıyoruz ki, Çağrı Bey ile Tuğrul Bey, Kurultayın mihrini teşkil etmektedir. Çünkü diğer sayılanların onlara nisbetleri belirtilerek kaydedilmesi bunu göstermektedir. Yine listeden anlıyoruz ki, Kurultaya, Selçuklu ailesinin reşit olan bütün âzası iştirak ettiği gibi, hanedana dahil olmayan hemen bütün kumandanlar da iştirak etmiştir.

Burada dikkatimizi çeken diğer bir nokta, Yabgu'nun derece itibariyle ikincilikten üçüncülüğe düşmesi, buna mukabil Çağrı'nın başa geçmesidir. Çağrı'nın, gerek bu savaşta, gerekse daha önceki savaşlarda ve alınan kararlarda rolleri düşünülecek olursa, bunu tabii karşılamak lâzımdır.

Böylece bir arada toplananların yaptıkları ilk iş, birlik ve beraberlik halinde kalacaklarına dair birbirlerine söz vermek olmuştur. Bu karara nasıl varıldığı hususunda dikkate şayan bir hâdise anlatılmaktadır: Tuğrul, bir ok almış ve kardeşi Çağrı'ya vererek kırmasını istemiştir. Çağrı, bunu kolaylıkla kırmıştır. Tuğrul iki oku bir araya getirerek yine ona vermiş, Çağrı onları da kırmıştır; üç oku güç kırmış, fakat ok sayısı dörde varınca kırmak güçleşmiştir. Bunun üzerine söz alan Tuğrul, şunları söylemiştir: "Biz böyleyiz. Birbirimizden ayrılırsak, olur olmaz bir kimse (*her kemterî*), bizi yenmeğe (kıрмаğa) kasteder. Toplu bulunursak, bize hiç kimse muzaffer olamaz. Aramızda ihtilâf zuhur ederse, cihan" fethedilemez. Bunun üzerine düşman (*hasım*), cesaret kazanır ve saltanat elimizden gider".²

Başka bir kaynağa göre,³ nutuk burada bitmemektedir. "Bu kadar büyük meşakkatlerle kurulan bu saltanat kolaylıkla elden gider ve bu takdirde "nedamet ve pişmanlık" fayda etmez." demiştir.

Tuğrul'un Kurultayda getirdiği bu misâl ve irad ettiği bu nutuk tahlil edilecek olursa, şu neticelere varılır.

- 1) Kurultayda hâkim rolü Tuğrul oynamıştır.
- 2) Devlet ailenin müşterek mesuliyeti altındadır.
- 3) Aile birliğini muhafaza etmek birinci plânda bir iş telâkki edilmektedir. Bir nevi müşterek saltanat tavsiye edilmektedir ki, Devletin,

¹ Bk. Râvendî, s. 102; ayrıca bk. Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, s. 17; Reşîdü'd-dîn, s. 5 (Bu son kaynakta bu toplantıda amcaları Yunus'un da bulunduğu zikrediliyor. Fakat gördüğümüz gibi o daha genç yaşında ölmüş bulunduğu için buna imkân yoktur).

² Bk. Râvendî, s. 102.

³ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, s. 17; Reşîdü'd-dîn, s. 5. Bu kaynaklar daha başlangıçtan itibaren bu sözleri kimin söylediğini zikretmemektedirler; daha ziyade aile azasının hepsinin ağızından nakletmektedirler.

o devletin başında bulunan hanedanın müşterek malı olmasından ibaret Türk hâkimiyet telâkkisi dikkate alınacak olursa, bunda da orijinal bir taraf yoktur.

4) Bu münasebetle birlik muhafaza edildiği takdirde hedeflerinin ne olduğunu da öğreniyoruz: "Cihanı" fethetmek.

Daha önce de izhar edildiği için bu hedefin orijinal tarafı yoktur.

5) Aile azası arasında ihtilâf çıkarsa, kazanılanı muhafaza etmek şöyle dursun, saltanat elden gider. Nimetin muhafazası bile bu birliğe bağlıdır. Görülüyor ki, bu misal ve nutuk hem muzaffer Selçuklu ailesi için istikbale muzaf bir program, hem de ona göre bu kurultayda neler üzerinde durulması gerektiğini gösteren bir ruznâme mahiyetini haizdir. Bu açış nutku ile Tuğrul'un aynı zamanda bu kurultayda alınacak kararlara bütün aile azasının riayet etmesini istediği aşikârdır. Aynı nutukta Tuğrul'un bilhassa aile birliği mevzuu üzerinde durmasının sebebinin, yukarıda verdiğimiz izahat gözönünde tutulunca, anlamak kolaydır.

Daha bu kurultayda hükümdar ilân edilmeden önce Tuğrul'un yaptığı bu tavsiyelerin ne dereceye kadar dikkate alındığını aşağıda göreceğiz

Kurultayda başkaca kimlerin neler konuştuğunu, hattâ kararlara nasıl varıldığını bilmiyoruz. Bildiğimize göre, kurultayda —ittifakla— alınan ilk karar, Bağdad Abbasî Halifesi Kâim bi-emrillâh'a şu mahiyette bir mektup yazmak olmuştur¹: "Biz Selçuk oğulları² daima Abbasî devletine muti ve taraftar, farzlara ve sünnetlere riayetkar bir taife (*güruh*) idik. Çok vakit³ gaza ve cihad yolunda çalıştık⁴. Bizim İsrail adlı, şefimiz (*mukaddem*) ve serverimiz olan amcamız vardı⁵. Yemînü'd-devle Mahmud⁶, onu bir cürmü ve

¹ Bk. Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî, s. 17; Reşîdü'd-dîn, s. 5-6; ayrıca bk. Ravendî, s. 102-3. Bu son kaynaktaki mektup arapça ve farsça şiirler ve darb-ı mesellerle süslenmiştir. İsfehânî'ye göre (bk. Houtsma, *Recueil*, II, s. 8; K. Burslan terc. s. 5) Bu mektup daha Dandanakan savaşından önce gönderilmiştir. Bu kaynak, Selçuklu devletinin kuruluşunu çok umumî, bazan da yanlış naklettiği için (msl. İsrail yerine Mikâil'in esir edildiğini söylemesi; bk. s. 5; Türk. trc. s. 3) bunu da kabule imkân yoktur.

² Zahîrû'd-dîn (bk. ayn. yer) de ve Reşîdü'd-dîn (bk. ayn. yer) de "Âl-i Selçuk b. Lokman" şeklinde geçmektedir. Râvendî'de bulunmayan Lokman adını almadık.

³ Zahîrû'd-dîn (bk. s. 17) ve Reşîdü'd-dîn (bk. s. 5) de "*der bişter-i evkat*" ibaresi; Râvendî (bk. s. 103) de ise "*peyveste*" kelimesi geçmektedir. Biz ilk zikrettiğimiz kaynakları tercih ettik.

⁴ Ravendî (bk. s. 103); bundan sonra "Kâbe-i Muazzam'ı ziyarete devam ettik" cümlesi geçiyorsa da, diğer kaynaklarda bulunmadığı için almadık. Doğrusu da budur. Selçuklu ailesinden hiç kimse haç yapmamıştır.

⁵ Râvendî (bk. ayn. yer) deki cümle şu şekilde tercüme edilebilir: "Aramızda mukaddem ("şef") ve muhterem amcamız vardı: İsrail b. Selçuk".

⁶ Bu Gazneli hükümdarın adı, Zahîrû'd-dîn (bk. ayn. yer) de sadece Yemînü'd-devle, Reşîdü'd-dîn (bk. ayn. yer) de "Yemînü'd-devle Sultan Mahmud, neverallahu kabrehu; Râvendî (bk. ayn. yer)de ise, Yemînü'd-devle Mahmud b. Sebuktekin şeklinde geçmektedir.

cinayeti olmaksızın yakaladı, *Hindistan'a*, *Kälencâr* kalesine gönderdi ve orada ölünceye kadar yedi yıl zincire vurdu. Hısım ve akrabalarımızdan bir çoğunu da kalelerde hapsedi¹. Mahmud ölünce, yerine oğlu Mesud tahta oturdu. (Mesud) saltanat işlerine² bakmıyor; oyun ve eğlence ile meşgul oluyordu³. Nihayet *Horasan* 'âyân ve meşahiri, kendilerinin himayelerine kıyam etmemiz için⁴ bizden yardım istediler. Onun (Mesud'un) kumandanları⁵ ve orduları bir kaç defa⁶ bize karşı yürüdüler. Onlarla⁷ bizim aramızda bir çok hücum ve ricat (*kerr u ferr*), zafer ve hezimet⁸ oldu. Devlet ve ikbal alâmeti⁹ olan zafer ve nusret çok zamanlar bizde kaldı¹⁰. Son defa olarak Mesud, bizzat büyük bir ordu ile üzerimize yürüdü. Tanrının yardımı ve Hazret-i Peygamber'in teveccühüyle (*ikbâl*) galip geldik¹¹. Yenilen, hakir düşen (*hâksâr*), sancağı (*alem*) başaşağı gelen Mesud¹² ikbal ve devleti bize terk ederek sırt döndürdü (kaçtı). Bu (ilâhi) lutfu (*mevhibet*)

¹ Zahîrû'd-dîn ile Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yerler*), şu cümleyi ilâve etmektedirler "öyleki (bu gün) hayatta değillerdir". (Reşîdü'd-dîn'de ayrıca "hepsi" kelimesi vardır).

² Bk. Ravendî, *ayn. yer*: "*mesâlih-i mülk*"; Zahîrû'd-dîn (bk. *ayn. yer*) fazla olarak "*ve menahic-i reaya*"; Reşîdü'd-dîn'de ise sadece "*ve ma'delet*" kelimeleri vardır.

³ Râvendî (bk. *ayn. yer*), sadece "*lehv u temaşa*" kelimeleri geçmektedir. Halbuki Zahîrû'd-dîn ve Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yerler*) de, fazla olarak "*ve saltanat (mülk) ve dîn (devlet) mühmel ve muattal katıyordu ve bid'at ehli, jesad (yapmak) kudretini buluyorlardı*" cümleleri geçmektedir.

⁴ Zahîrû'd-dîn (bk. *ayn. yer*), ve Reşîdü'd-dîn (bk. s. 6) de şöyledir: "kendilerini saymamız ve himaye etmemiz, yardım ve muavenete kalkışmamız ve gayret göstermemiz için.. ."

⁵ Ümera kelimesi *Ravendî* (bk. *ayn. yer*) de yoktur ve sadece '*leşkeri*' kelimesi vardır. Onun için de fiil müfreddir.

⁶ "*Çend bâr*" ibaresi sade Zahîrû'd-dîn ile Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yerler*) de vardır.

⁷ Râvendî (bk. *ayn. yer*) de, "*isân*" (onlar) yoktur.

⁸ Râvendî'de bulunan bu iki kelime yerine Zahîrû'd-dîn ve Reşîdü'd-dîn de "*harb u massâf*" kelimeleri vardır.

⁹ "*Fâide-i devlet u alâmet-i ikbâl*" şeklinde olan bu izafetlerde geçen "faide" ve "*alâmet*" kelimeleri aş. yuk. sinonim oldukları için biz bunlardan birincisini aldık. İlk terkip "*kâide-i devlet*" şeklinde de kabul edilebilir ve daha doğru olurdu. Fakat Zahîrû'd-dîn'in naşiri (bk. *ayn. yer*) bu şekilde okumuş bulunduğu için biz de böyle tercüme ettik. Ayrıca bk. Reşîdü'd-dîn, s. 6.

¹⁰ Bu son cümle Râvendî'de "*nihavet iyi baht yüz gösterdi*" şe'dinde tercüme edilebilecek olan bir cümle vardır (bk. *ayn. yer*), Fakat yukarıdan beri izah ettiğimiz vakialara uyduğu için almayı daha uygun bulduk.

¹¹ Bu cümleyi Râvendî'den aldık (bk. *ayn. yer*). Zahîrû'd-dîn ile Reşîdü'd-dîn'de fazla olarak "*Nusret ancak Tanrıdandır*" âyeti de geçmektedir (bk. *ayn. yerler*.)

¹² Yalnız Râvendî'de bulunan bu cümle'nin asıl metinde bulunması şüphelidir. Zira ne kadar zafer sarhoşluğu içinde bulunurlarsa bulunsunlar, Selçuklular'ın bu kadar hürmetkar buldukları halifelğe karşı onun tanıdığı ve teveccüh gösterdiği bir devlet aleyhinde bu şekilde dil kullanmaları biraz zor düşünülebilir. Bununun beraber bu hususta kat'i bir hükme varamadığımız için almayı uygun bulduk.

şükr ve bu zafere hamd (*sipâs*) etmek üzere, halk arasında ¹ adalet ve insafı yaydık ² ve adaletsizlik (*bîdâd*) ve cevr yolundan kenara çekildik. Bu işin islâm dini ve kanunu gereğince halifenin fermanı ile olmasını istiyoruz" ³.

Mektubu, kaynaklarda geçtiği şekilde nakletmiş bulunuyoruz.

Diplomatik bakımından bazı eksiklikler bulunduğu için, bunun Selçukluların halifeye gönderdikleri mektubun tam metni olduğu iddia edilemez ⁴. Fakat onların halifeye bu muhtevayı haiz bir mektup gönderdiklerinden hiç şüphe etmemek lâzımdır. Zira bu, her yeni kurulan devletin yapageldiği bir hukukî teamül idi. Umumiyetle her yeni kurulan, devlet, tanınmasını ve meşruluğunun tasdikini halifelikten ister. Böyle bir mektubun gönderildiğine dair diğer bir delil de, kimin vasıtasıyla takdim edildiğinin kaynaklarda açık olarak kaydedilmesidir. Filhakika Selçukluların mutemed bir adamı olduğu belirtilen Ebu İshak Fukkâ'î bu işle tanzif edilmiştir ⁵.

Naklettiğimiz metinden bu mektubun her üç şef tarafından müşterek olarak gönderildiği intibayı uyanıyorsa da, bu şekliyle bütün Selçuklu ailesinin kastedildiği, aile namına Tuğrul Bey tarafından gönderildiği ileri sürülebilir ⁶.

Asıl mektuptan çıkan neticelere gelince, bunları şöyle sıralayabiliriz :

¹ "Merdum" (halk) kelimesini Zahîrû'd-dîn'den aldık. Reşîdü'd-dîn'de "halayık" kelimesi vardır. Râvendî'de bu neviden bir kelime yoktur.

² Bu cümleyi Râvendî'den aldık. Zahîrû'd-dîn ile Reşîdü'd-dîn'de bu cümle aynı mânalara gelen bir çok kelimelerle uzatılmıştır.

³ Metni hemen hemen aynen nakleden şu kaynağa da bak. El-Huseynî, *el-Urâza*, s. 37. Mektup muhteviyatı hakkında ayrıca bk. Houtsma, *Recueil*, II, s. 8; K. Burslan tere. s. 5. Bu kaynak mektup muhteviyatını hulâsa etmiştir ve umumiyetle naklettiğimiz metne uygundur. Yalnız fazla olarak, Selçukluların "*Halkın ve memleketin muhafazası hususunda Emîrî'l-müminîn'in köleleri olduklarını*" kaydetmektedir. Asıl mektup metninde böyle bir cümlenin geçmiş olması pek mümkündür. Ancak bu kaynak, metni değil, muhteviyatını, o da üçüncü şahıs olarak hikâye" ettiğinden bu cümleyi metne alamadık. Esasen başka kaynaktan da geçmemektedir.

⁴ Bu mektubun diplomatik kaideleri bakımından eksiklerini anlamak için aynı Selçukluların gönderdiği "Emîrû'l-müminîn köleleri (mevlâları) . . . den Mesud'a "ibaresiyle başlayan" yukarıda geçen mektuba bakınız.

⁵ Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, s. 18; Reşîdü'd-dîn, s. 6; Râvendî, s. 104; ayrıca bk. Houtsma, *Recueil*, s. 8; K. Burslan tere. s. 5. İlk iki kaynağa göre, mektubu halifeye götürülen elçinin adı, metnin sonunda şu şekilde kayıtlıdır: "Bu mektubu mutemed (adamımız) Ebû İshak el-Fukkâ'î eliyle gönderdik". Bu cümlenin metin içinde geçmesi diplomatik kaideleri bakımından mümkündür.

⁶ Bk. Houtsma, *Recueil*, II, *ayn. yerler*. Bu kaynaktan, mektubun bu elçi vasıtasıyla Tuğrul Bey tarafından gönderildiği açıkça zikredilmektedir. Yine bu kaynağa göre elçileri *Bağdad'a* gelmiş ve Selçuklular'ın istekleri halife tarafından kabul edilmiştir, (bk. *ayn. yerler*). Başka kaynaklardan teyit imkânını bulamadığımız bu dikkate şayan malûmatı şimdilik ihtiyat kaydıyla telâkki ediyoruz. İleride bu noktaya tekrar döneceğiz.

1— Mektup, Selçuklu ailesinin başlangıçtan itibaren Abbasi hanedanına ve İslâmlığın icaplarına bağlı bulunduğunu tebarüz ettirmekle başlıyor: Onlar farz ve sünnetlere riayet etmişler, gaza ve cihad yapmışlardır. Bu suretle Selçuklular, mazide sürmüş oldukları hayatı, islâmlık bakımından kıymetlendiriyorlar ve doğru yolda olduklarını belirtiyorlar. Görünüşe göre, onlar, övünme vesilesi olarak bula bula bunları bulmuşlardır. Kendilerince bunları kâfi telâkki etmektedirler. Halbuki devlet kurmağa lâîk olduklarını isbat etmek üzere soylarının asilliğinden, bir hükümdar hanedanına mensubiyetlerinden v. s. bahsedebilirlerdi. Malik olsalardı, mutlaka bahsederlerdi.

2— Mektupta Selçukluların, devlet kurmağa götüren mücadelelere atılmaları başlıca iki sebebe irca edilmektedir :

a) Mahmud'un, Selçuklu ailesi reisi Arslan'ı sebepsiz yere esir etmesi ve ölümüne sebep olması.

b) Yerine geçen oğlu Mesud'un halkı iyi idare etmemesi ve bunun neticesi olarak aynı halkın zulme karşı Selçukluların himayesini istemesi.

Bu iki sebep, bizzat Selçuklulara göre, kendilerinin, gaza ve cihadı terk ederek gözlerini İran'a çevirmelerini ve devlet kurmalarını intac etmiştir.

İşlerine böyle geldiği için Selçuklular, devlet kurmağa götüren hâdiseleri bu şekilde izah etmektedirler. Meselâ Arslan'm esareti, gördük ki, hiç bir zaman Selçuklular tarafından bir mesele yapılmamıştır. Fakat kendilerini hareketlerinde mazur göstermek için şimdi, Gazneliler devletinin bu haksız hareketini bir koz olarak kullanmaktadırlar. Mesud'un iyi bir hükümdar olmadığı doğrudur. Fakat, halkın başlarına geçmeleri için, Selçukluları çağırmadıklarını, bilâkis, Gaznelileri ilk defa yenerek *Nişabur'a* girdikleri zaman halkın tereddütlerini izhar ettiklerini yukarıda gördük.

Görülüyor ki, Selçuklular, hâdiseleri ve cereyan tarzlarını, halifenin, kurdukları yeni devleti tanımasını ve tasdik etmesini ve hâkim oldukları sahalara için fermanı göndermesini temin maksadiyle, değiştirmektedirler.

3— Gazneliler devleti ile yaptıkları mücadeleler hakkında verilen bilgi doğrudur. Bu hususta söylenecek bir söz yoktur.

4— Zafer sonunda adaleti tesis ettiklerini söyleyen Selçuklular, kurulan bu âdil devletin tanınmasını talep etmektedirler. Böylece meşru bir hüviyet kazanacak olan hâkimiyetlerini daha kolaylıkla yürütecekleri kanaatindedirler.

İşte mektubun tahlilinden çıkan neticeler umumiyetle bundan ibarettir. Halifenin bu mektuba ne cevap verdiği, veya hâkimiyetlerini meşru-

laştıran bir ferman gönderip göndermediği hakkında başka bir yazımızda malûmat vereceğiz

3. DEVLETİN MAHİYETİ

Bu mektup gönderildikten sonra Selçuklular, ülkeleri aralarında taksim etmişlerdir. Bunun neticesi olarak ileri gelenler (*mukaddeman*)ın her biri bir tarafa tayin edilmişlerdir: Büyük kardeş Çağrı Bey *Merv* merkez olmak üzere *Horasan*'ın büyük kısmını almıştır. Musa Yabgu ise, *Bust*, *Herât*, *Sîstân* ve uzanabildiği kadar havalisine tayin edilmiştir¹. Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd, *Tabasayn* vilâyeti ile *Kirman* nevahisine gitmiştir².

Tuğrul Bey ise, *İrak* tarafına gidecektir³. "Anne tarafından kardeşi" bulunan İbrahim Yınal, Çağrı Bey oğlu Yâkûtî, amcası oğlu Kutalmış onun emrine verilmişlerdir⁴.

Türk hâkimiyet telâkkisine göre devletin başında bulunan hanedan azasına yapılan bu tevcihlerin şu hususiyetleri dikkati çekmektedir.

1— Çağrı Bey'in, hanedanın zaten elinde bulunan *Horasan* eyaletinde kalmasına mukabil, Tuğrul Bey emrine verilen prenslerle henüz fethedilmemiş sahaları almıştır.

2— Görülüyor ki, bu bölüşmeye göre bu anda hanedan azasının birbirine nazaran hukukî durumlarını sarîh olarak tayin etmeğe pek imkân yoktur. Zira dış görünüşü ile taksim tamdır ve herkes muayyen bir bölgenin sahibidir veya sahibi olacaktır. Kaynakların, durumu kavrayamamalarından ileri gelen bu halin mevcut olmadığını, daha başlangıçtan itibaren devlet arazisinin iki kardeş arasında taksim edildiğini göreceğiz.

3— Bu ciheti bu anda mübhemde olsa ortaya koyan noktalar, hutbenin bu iki kardeş adına okunması, bir de prenslerden bir kısmının henüz elinde muayyen arazisi bulunmayan Tuğrul Bey'in emrine verilmesidir. Fethedilecek yerlerden onlara muayyen kısımlar tevcih edilecek demektir. Kendilerine muayyen bölgeler tahsis edilmelerine rağmen, diğer prenslerin, Musa Yabgu ile Kavurd'un da Çağrı'nın emrinde buldukları neticesine mukayese yoluyla varılabilir. Nitekim göreceğimiz

¹ Bk. Râvendî, s. 104. Zahîrû'd-dîn ve Reşîdü'd-dîn'de (bk. *ayn. yerler*), bu yerlerden başka *Haver* (belki *Hâvenân*, bk. Le Strange, *ad. geç. eser.*, s. 394-5) (*Bust'tan* sonra) *Eşjezâr* (*Herâl'dan* sonra) *Kâhulîstân* (*Sîstan'dan* sonra) şehir ve bölgeleri sayılmaktadır.

² Râvendî, *ayn. yer.*; Zahîrû'd-dîn ile Reşîdü'd-dîn (bk. *ayn. yerler*), ilâveten "*Kuhistan havalisinin* Kavurd'a verildiğini söylemektedirler.

³ Bk. Râvendî, Zahîrû'd-dîn Nişâbü'rî ve Reşîdü'd-dîn, *ayn. yerler*. Ayrıca bk. Sadrü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 17; N. Lugal tere, s. 12; Houtsma, *Recueil*, II, s. 8; K. Burslan tere, s. 6; Cüzcânî, s. 297; İngilizce tere, s. 132; el-Huseynî, *el-Urâze*, s. 37-8; Şerefeddin tere M. T. M. sayı: 2, s. 296;

⁴ Bk. *ad. geç. eserler*.

gibi, Çağrı Bey, lüzum gördüğü anda onlardan yardım kuvvetleri almıştır. Sonra yine göreceğimiz gibi, arazisine İbrahim Yınal müdahale ettiği zaman, Musa Yabgu onu Çağrı'ya şikâyet etmiştir.

4— Bu duruma göre, çifte hükümdarlı bir devlet karşısında bulunduğumuz meydandadır. Tuğrul Bey esas hükümdardır; Çağrı Bey ise bir nevi "Yabgu" dur. İslâmî telakkiye göre ise o "melik" dir¹. Her birinin ayrıca vasalları vardır. Bunlardan Çağrı'nın vasalları bellidir; fakat Tuğrul'un henüz şahsına bağlı vasalları yoktur. Onun emrine verilen prensler, halen kumandan sıfat ve selâhiyetlerini haizdirler. Zira göreceğimiz gibi, onlar, muayyen bölgelerin fethine memur edileceklerdir. Şu halde eski Türk devletlerinde cari olan "Çifte Hükümdarlık"² telâkkisinin bazı değişikliklerle şimdi de tatbik edildiği söylenebilir.

Devletin ilk veziri, yukarıda rollerinden bahsettiğimiz Ebu'l-Kasım Buzcânî³ idi. Kaynaklarda bu münasebetle hakkında verilen malûmattan istidlal ettiğimize göre, o, daha önce olduğu gibi, şimdi de devletin teşkili ve tanziminde büyük roller oynamıştır. Böylece sivil teşkilâtın başı olan vezir tayini suretiyle, devletin mühim bir unsurunun daha tamamlanmış olduğunu görüyoruz. Devletin ilk sivil teşkilât kadrosunun onun tarafından meydana getirildiği muhakkaktır.

Böylece devletin ilk anda dıştan ve içten teşkil ve tanzimi faaliyetini görmüş bulunuyoruz. Dış siyasetinden bahsetmeden önce devletin en klâsik hâkimiyet sembollerinden olan para bastırma meselesinden de bahsedelim. Tuğrul'un adına ilk para ne zaman basılmıştır? Suali daha vazih olarak tekrar edelim: Tuğrul Bey adına ilk para bu zaferden ve bunu müteakip devletin teşkil ve tanzimi için yapılan bu kurultaydan ne kadar zaman sonra basılmıştır? Bildiğimize göre, Tuğrul namına ilk

¹ Davud'un melik unvanı hakkında msl. bk. Sadrü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 17; Prof. N. Lugal tere. s. 12-13.

² Bu hususta bk. Mehmet A. Köymen, *Umumî Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 109.

³ Bk. Zahîr ü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 18; Reşîdü'd-dîn s. 6; ayrıca bk. *Asârü'l-vüzerâ*, 137 a. Hayatı hakkında bk. Abdu'l-Gafir Fârisî, *el-Mün te hap*, 101b-102a. Abdu's-Samed b. Ali el-Buzcânî, el-Vezîr, Ebu'l-Kasım adıyla geçen bu zatın, Âli Selçuk'un ilk veziri olduğu sarahatle kaydedilmekte ve hadis dinlediği, âlimlerle meclisler akdettiği hayır işlerine rağbeti dolayısıyla âlimlerin onunla meclis akdettikleri zikredilmektedir. Görülüyor ki, onun Gaznelileri terk ederek Selçuklular tarafına geçmesi, hiç te fena karşılanmamıştır. Bilakis medhedilmektedir. Gazne kaynaklarının da onun bu geçişini takbih etmediklerini yukarıda gördük.

Hayatı hakkında verilen-aynen naklettiğimiz- bu malûmattan da anlaşılıyor ki, âlimlerle iyi münasebeti dolayısıyla Selçuklu hâkimiyetinin kökleşmesinde de rol oynamıştır. Hayatının diğer safhalarından bahsedilmemesi, onun bilhassa vezir olarak devlet teşkilinde ve tanziminde oynadığı role ehemmiyet verildiği anlaşılıyor.

para 433(1040/41) yılında *Nişâbur* şehrinde basılmıştır¹. Buradaki unvanı sadece *el-Emîrül-ecell* (yüksek emir) den ibarettir. Daha sonra 434 (1042/43) yılında *Rey* şehrinde basılan paralarda ise *el-Emîrû's-Seyyid* unvanı geçmektedir².

Görülüyor ki, Selçuklu ailesinden yalnız Tuğrul Bey namına, *Dandanakan* zaferinden en az bir sene sonra başlamak üzere muhtelif altın paralar basılmıştır. Yine görülüyor ki, o Sultan unvanını alamakta, sadece emir unvanı ile iktifa etmektedir.

Unvanı ne olursa olsun, namına para bastırmak suretiyle, Tuğrul Bey, bir müddet sonra da olsa, hâkimiyet sembollerinden birini, belki de sonuncusunu yerine getirmiştir, denebilir.

Böylece aradan kısa bir müddet geçtikten sonra mübhemlik gitmekte ve kurulan devletin mahiyeti vuzuhla ortaya çıkmaktadır.

¹ Bk. S. Lane-Poole, X-XIV s. 28.

² Bk. G. Miles, *The Numismatic History of Rayy*, s. 194; D. Sordel, *inventaire des monnaies musulmanes anciennes du Musée de Caboul*, s. 28.

III

İ Ç İ N D E K İ L E R

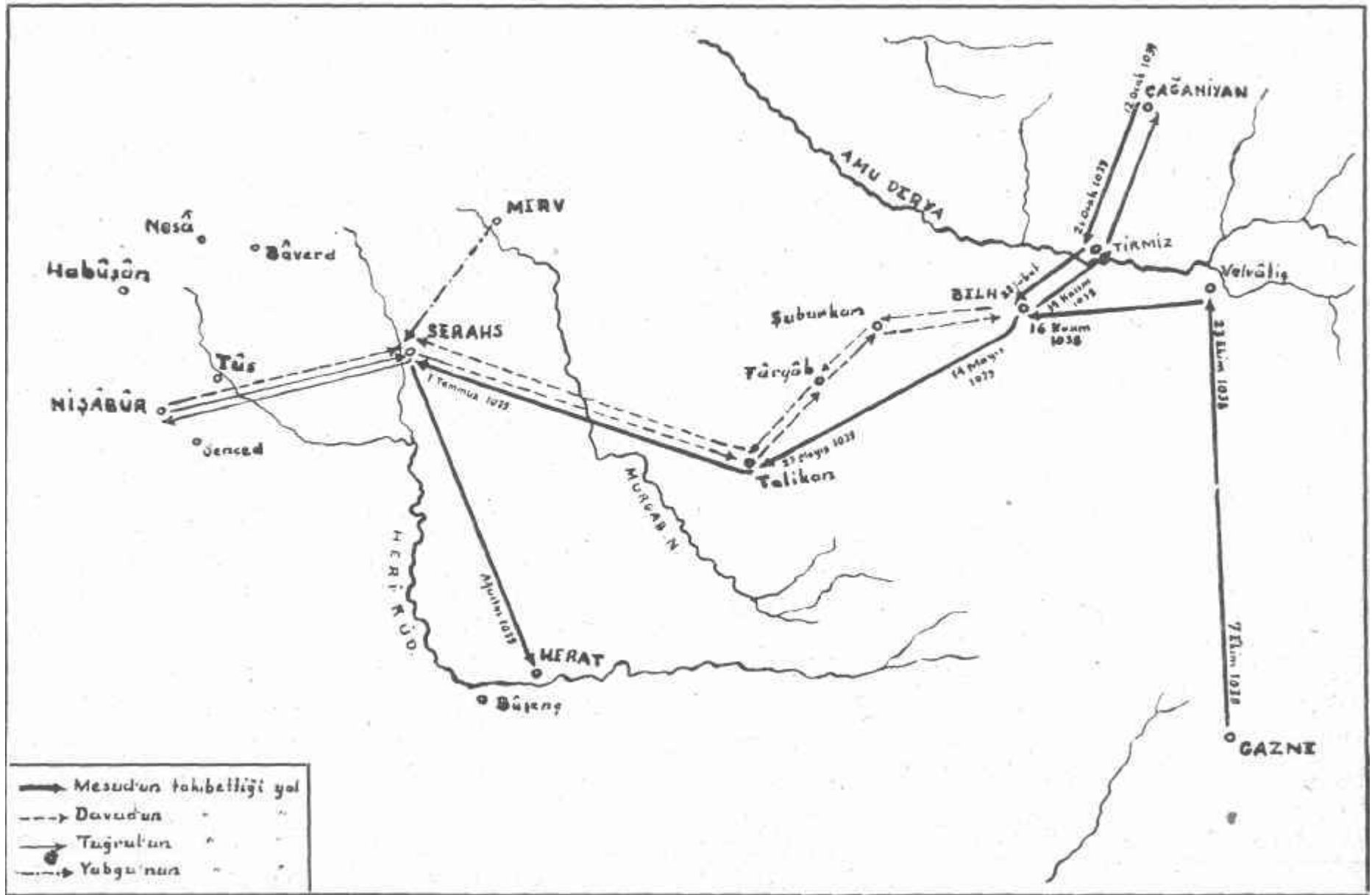
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Devlet Kurma Yolunda Selçuklular (Devam)

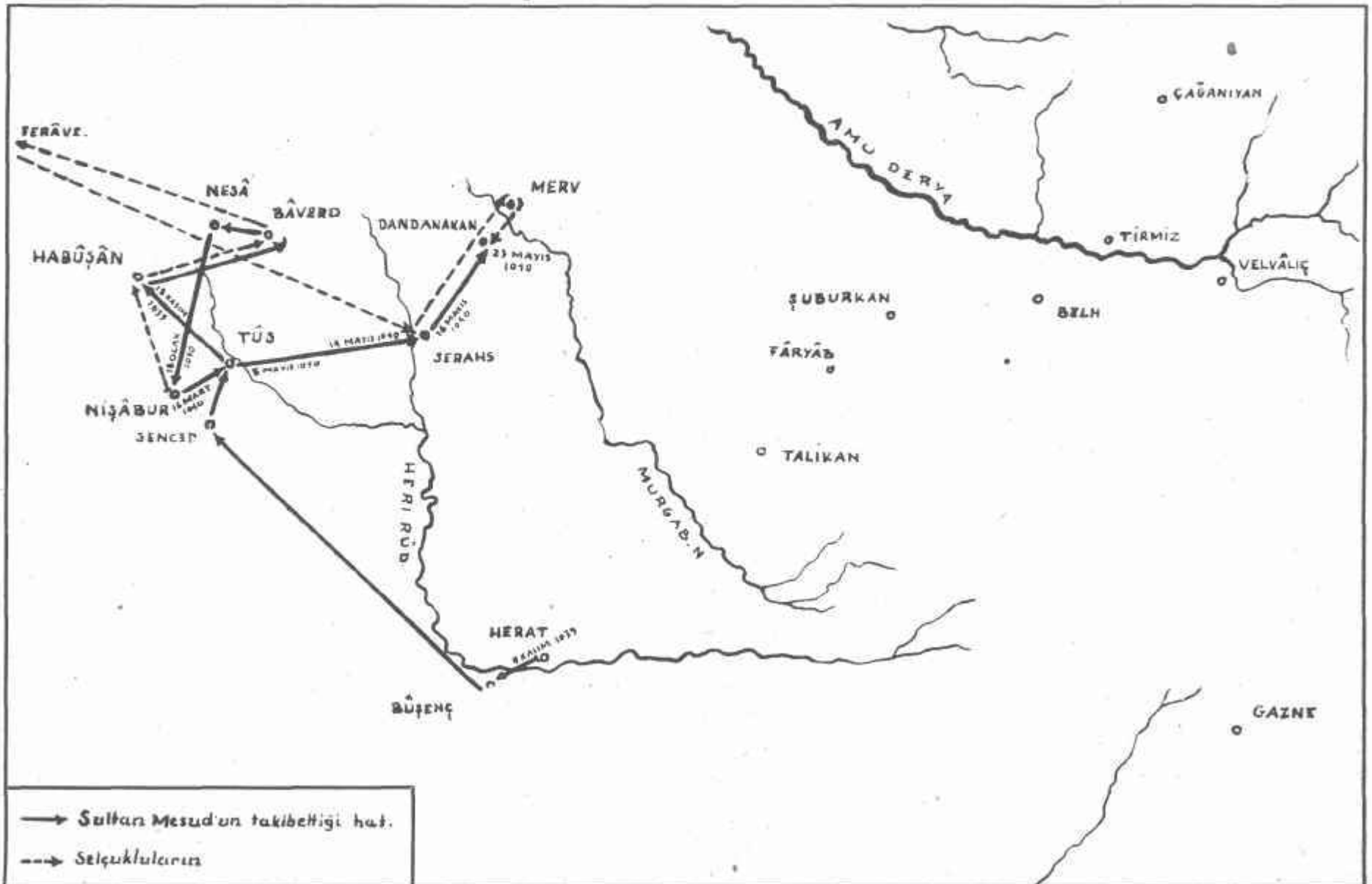
7. Sultan Mesud'un Selçuklular üzerine bizzat yürümesi ve galibiyeti	1—16
8. Gazneliler'in, Selçuklularda anlaşma teşebbüsleri ve mütareke	16—26
g. Mütarekenin Selçuklular tarafından tatbik edilmemesi	26—27
10. Karşılıklı hazırlıklar ve ittifaklar	27—28
11. Sultan Mesud'un Selçukluları takibe geçmesi	28—34
12. Selçuklular'la karşılaşma	34—42

BEŞİNCİ BÖLÜM

Selçuklu Devletinin Kurulması	43—65
I. Dandanakan Savaşı	43—53
1. Gazne Ordusunun mağlûbiyeti ve ricatı	44—48
2. Savaş ertesinde Selçuklular	48—49
3. Savaşın vasıfları ve tahlili	49—53
II. Devletin Tanzim ve Teşkili	54—65
1. Devleti meydana getiren unsurlar	54—57
2. Büyük Kurultay ve alınan kararlar	57—63
3. Devletin mahiyeti	63—65

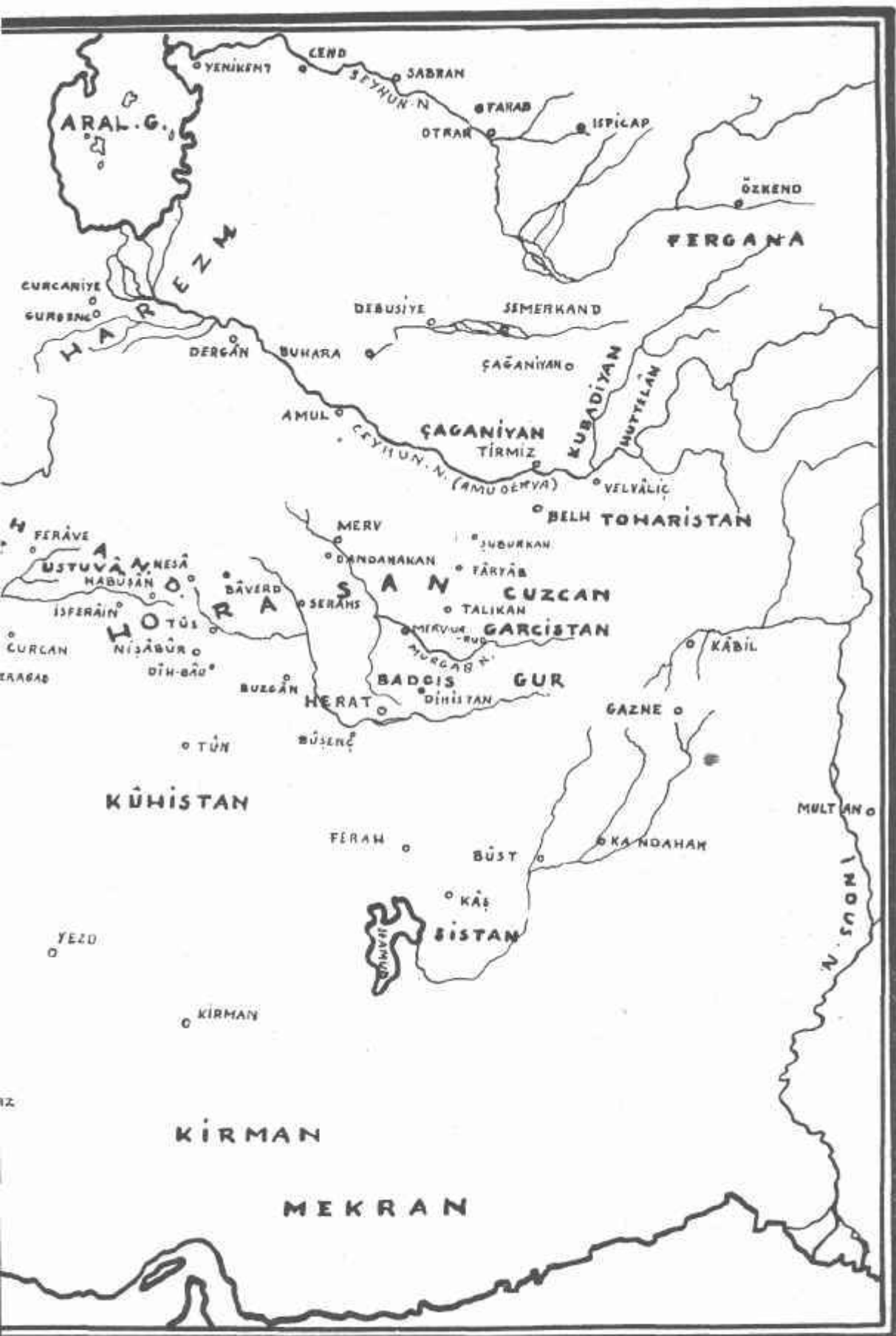

SULTAN MESUD'UN SELÇUKLULARI TAKİBİNİ GÖSTERİR KROKİ. II.

ARAL G.

YENIKENT

LEND

SABRAN

OTRAN

STARAB

ISPICAP

ÖZKEND

FERGANA

CURCANIYE
GURBANG

DEBUSHIYE

SEMEREKAND

HAREZM

DERGAN

BUHARA

ÇAĞANIYANO

KUBADIYAN
MUTTELAN

AMUL

ÇAĞANIYAN
TIRMIZ

SEYHUN N. (AMU DERIYA)

VELYALIC

BELH TOHARISTAN

FERAWE

USTUVA
NESÄ

HABUSAN

DAVERD

MERV

DANDANAKAN

JUBURKAN

FÄRYÄB

CURCAN

ISPERÄIN

NISÄBÜR

DİH-BÄÜ

RA

SERÄMS

SAN
CUZCAN
GARCISTAN

MERVUR

BADDIS

GUR

KÄBİL

TUN

HERAT

BÜSENÇ

GAZNE

KÜHISTAN

FERAH

BÜST

KANDAHAK

MULTAN

YEZO

KIRMAN

KÄS

SISTAN

KIRMAN

MEKRAN

MULTAN
IMOUS N.